

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ

С. П. Шевцов

ІСТОРІЯ, КОНЦЕПЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ

(перший та другий змістові модулі курсу

«Історія, концепції та сучасні досягнення філософії»)

Методичні вказівки

*для здобувачів з нормативного курсу третього освітньо-наукового рівня
вищої освіти*

ОДЕСА
ОНУ
2021

УДК 101+14 +140/141

Автор:

Шевцов Сергій Павлович – доктор філософських наук, професор кафедри філософії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Рецензенти:

С. Г. Секундант – доктор філософських наук, професор кафедри філософії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова;

О. М. Роджеро – кандидат філософських наук, професор кафедри філософії та гуманітарних наук Одеської національної музичної академії імені А. В. Нежданової.

Рекомендовано вченою радою
факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол № 6 від 24 червня 2020 року.

Шевцов С. П.

Ш312 Історія, концепції та проблеми філософії: перший та другий змістовний модулі курсу «Історія, концепції та сучасні досягнення філософії» : метод. вказівки для здобувачів третього освітньо-наукового рівня вищої освіти / С. П. Шевцов. – *Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2021. – 44 с.*

Методичні вказівки коротко викладають зміст першого та другого змістових модулів курсу «Історія, концепції та сучасні досягнення філософії», який читають здобувачам третього освітньо-наукового рівня вищої освіти в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова.

УДК 101+14 +140/141

© Шевцов С. П., 2021

© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
ТЕМА 1. ГОЛОВНІ ЕТАПИ ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ ТА МЕХАНІЗМИ ЇЇ РОЗВИТКУ	8
Питання для самоконтролю	12
ТЕМА 2. ГОЛОВНІ ФІЛОСОФСЬКІ КАТЕГОРІЇ, ЇХНЄ СТАНОВЛЕННЯ ТА СПІВІСНУВАННЯ	14
Питання для самоконтролю	17
ТЕМА 3. БУТТЯ ЯК ПРОБЛЕМА ПІЗНАННЯ ТА ФІЛОСОФСЬКА КАТЕГОРІЯ	18
Питання для самоконтролю	22
ТЕМА 4. ІНДИВІДУАЛЬНА ТА КОЛЕКТИВНА ЛЮДСЬКА СВІДОМІСТЬ	29
Питання для самоконтролю	27
ТЕМА 5. НАУКОВІ ПРИНЦИПИ ОРІЄНТАЦІЇ ЛЮДИНИ У СВІТІ	30
Питання для самоконтролю	34
ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ	35
САМОСТІЙНА РОБОТА	37
ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ ПЕРШОГО ТА ДРУГОГО ЗМІСТОВИХ МОДУЛІВ	38
ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ПОДАЛЬШОГО ЧИТАННЯ	40
ЕЛЕКТРОННІ ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ	43

ПЕРЕДМОВА

Методичні вказівки «Історія, концепції та проблеми філософії» складені відповідно до першого та другого змістових модулів курсу «Історія, концепції та сучасні досягнення філософії» освітньо-наукової програми підготовки ДОКТОР ФІЛОСОФІЇ. *Мета навчальної дисципліни «Історія, концепції та сучасні досягнення філософії»:* ознайомити аспірантів з загальною картиною розвитку світової філософії як форми наукового осмислення навколишнього світу та головними рушійними силами цього розвитку. Основна увага приділяється зв'язку розвитку філософського знання з загальним розвитком людського суспільства і формами усвідомлення людського буття у світі. *Завдання навчальної дисципліни «Історія, концепції та сучасні досягнення філософії»:* надати стисло характеристику головних етапів розвитку науки; визначити проблемні поля, у яких відбувалося формування цих етапів.

Процес вивчення навчальної дисципліни «Історія, концепції та сучасні досягнення філософії» спрямований на формування елементів наступних *компетентностей*:

а) інтегральної: здатність розв'язувати комплексні проблеми в галузі професійної та дослідницько-інноваційної діяльності у сфері філософії, що передбачає глибоке переосмислення наявних та створення нових цілісних знань з філософії та професійної практики;

б) загальних: здатність до креативного, системного, абстрактного мислення, аналізу та синтезу; вміння враховувати точки зору, що ґрунтуються на різних світоглядних, конфесійних та соціокультурних засадах;

в) спеціальних фахових: здатність досліджувати сутність, зміст, основні категорії, поняття філософії; здатність вивчати філософію як відкриту систему знань, вид людської діяльності, культурний феномен та соціальний інститут; здатність розвивати фундаментальні гуманістичні цінності у власному

науковому дослідженні; здатність встановлювати парадигмальні засади, ключові концепти та поняттєво-термінологічну базу дослідження.

У результаті вивчення навчальної дисципліни «Історія, концепції та сучасні досягнення філософії» здобувач *повинен знати*: загальні риси картини розвитку світової науки; методологічні прийоми критичного та системного мислення; зв'язок між історією науки та історію розвитку інших сфер людського суспільства та мислення людини. Також здобувач *повинен вміти*: критично мислити, зокрема, застосовувати критичне мислення до аналізу результатів власного наукового дослідження, його наукової новизни, теоретичного і практичного значення; визначати історичні етапи розвитку науки та їх особливості, характеризувати загальний соціокультурний контекст історичних етапів розвитку науки та їхні особливості, характеризувати загальний соціокультурний контекст історичних етапів розвитку науки, його вплив на зміни статусу та призначення науки в суспільстві; вміти аналізувати науковий процес з точки зору утворення та еволюції певних організаційних форм, які забезпечували діяльність наукового співтовариства, а також аналізувати конкретні історичні етапи розвитку науки та властиву їм проблематику; методами синтезу і аналізу філософських знань, фундаментальними навичками науково-дослідної роботи; усно та письмово професійно презентувати результати власного наукового дослідження українською мовою для вітчизняного та світового співтовариства; здійснювати гуманітарну (соціально-філософську, філософсько-антропологічну, етичну/біоетичну, релігієзнавчу) експертизу соціокультурних проектів, міських, регіональних, державних та міжнародних програм трансформації суспільства; здійснювати публічні освітньо-наукові, інформаційні проекти, організовувати презентації, майстер-класи у публічному просторі (публічні майданчики, ЗМІ) на філософські та історико-філософські, релігійні, морально-етичні, мистецько-естетичні теми; вести культурно-просвітницьку діяльність, спрямовану на популяризацію філософських знань та підвищення рівня філософської культури; використовувати отримані знання для

підвищення рівня культури раціонально-логічного критичного мислення, відкритості та свободи розуму, громадянської відповідальності, здатності опиратися різним формам пропаганди, фанатизму, маніпуляції свідомістю, виключення і нетолерантності; освоювати найважливіші тексти з сучасної філософії історії; роз'яснювати текстову природу гуманітарних наук та символічну природу тексту.

На вивчення навчальної дисципліни відводиться 120 годин (22 години лекцій, 18 години семінарських занять, 80 години самостійної роботи), що становить 4 кредити ЄКТС, з них на перші два змістових модуля заплановано 58 годин (10 годин лекцій, 8 годин семінарів, 40 годин самостійної роботи).

Навчальна програма курсу «Історія, концепції та сучасні досягнення філософії» складається в цілому з чотирьох змістових модулів. Перший змістовий модуль «**Історія філософії як зміна та збереження концепцій**» охоплює дві теми «*Головні етапи історії філософії та механізми її розвитку*», в межах якої розглядаються основні етапи історичного розвитку філософської думки, і «*Головні філософські категорії, їхнє становлення та співіснування*», в межах якої розглядаються головні філософські категорії, такі як «буття», «простір», «світ», «свідомість» та інші.

Другий змістовий модуль «*Елементи філософського пізнання та їхня взаємодія*» охоплює три теми – «*Буття як проблема пізнання та філософська категорія*», в межах якої розглядається категорія буття у її пізнавальному та онтологічному вимірах, «*Індивідуальна та колективна людська свідомість*», де предметом розгляду стає феномен людської свідомості, як окремого індивіда, так і колективна свідомість – малих та великих груп, та «*Наукові принципи орієнтації людини у світі*» в межах якої розглядається та позиція, через яку людина мислить свою наявність у зовнішньому світі.

Третій змістовий модуль «**Філософський аналіз сучасності**» охоплює чотири теми: «*Призначення філософії та її функціонування у суспільстві*», в межах якої розглядаються специфічні функції філософії у системі знання, «*Хронологічні та концептуальні рамки «сучасності»*. Сучасність як досягнення

філософії», в межах якої розглядаються загальні проблеми хронології та розуміння сучасності; «*Огляд головних концепцій сучасної філософії*», де розглядається проблема цінностей у сучасному пізнанні філософської думки, і «*Характер сучасного філософського пізнання*», де предметом розгляду стають особливості філософських підходів та методів на сучасному етапі розвитку.

Останній четвертий змістовий модуль «**Загальні характеристики сучасного стану пізнання**» охоплює теми «*Вимір існування: буття і його розуміння*», в межах якої розглядаються загальні принципи сучасного етапу пізнання; «*Цінності як тимчасовий/постійний концепт*», де розглядається проблема цінностей у сучасному пізнанні; «*Пізнання як цінність і як буття*», в межах якої досліджується роль науки та знання в цілому в сучасному соціумі; і «*Досягнення як виклик*», предметом якої є сучасне становище аспірантів та актуальність їхньої дослідницької роботи.

Перед тим як приступити до викладення змісту дисципліни «Історія, концепції та проблеми філософії» необхідно зробити **попередні зауваження**.

По-перше, лекції цього курсу носять характер ознайомлення, оскільки для здобувачів третього освітньо-наукового рівня (доктора філософії) головним залишається виконання індивідуального дослідницького проекту за обраною темою. Курс спрямований насамперед на допомогу здобувачеві у його роботі над власною темою. Означені теми викладаються у загальному, методичному вигляді з метою надати можливість здобувачеві використати це у своїй роботі.

По-друге, курс передбачає певні зміни за умов інтерактивної взаємодії зі здобувачами. Якщо певні питання або проблеми виявляться у якості найбільш актуальних для теми одного чи декількох здобувачів, або виникне необхідність за будь-яких інших умов розвинути одну з тем, це цілком можливо після обговорення і згоди інших здобувачів.

ТЕМА 1

ГОЛОВНІ ЕТАПИ ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ ТА МЕХАНІЗМИ ЇЇ РОЗВИТКУ

Сучасний стан речей та положення філософії у світі викликають неабияку стурбованість. Відтворюється політичний перерозподіл сфер впливу між головними державами світу, значні зміни торкаються кількості населення планети та його етнічного розподілу. На наших очах здійснюються тектонічні зміни у політичній організації людства. На перший погляд може здаватися, що ці речі мало пов'язані з філософією, точніше, що вони можуть бути предметом її дослідження, але вона сама аж ніяк не в змозі впливати на ці процеси. Але до цього слід придивитися більш уважно.

Сьогодні часто і не без підстав філософію як галузь знання і як навчальну дисципліну протиставляють іншим наукам, особливо – природничим. Кожна з наук, як природничих, так і гуманітарних, володіє своїм специфічним предметом (областю досліджень), а деякі з них – ще й своїм особливим методом. На противагу цьому, у філософії немає ні специфічного чітко окресленого предмета пізнання, ні особливого методу. Предметом філософії є весь світ в його цілісності, різноманітті, мінливості і сталості, тому філософію іноді іронічно називають «протиприродною» наукою (на відміну від наук природничих і «неприродничих» – гуманітарних) або зовсім відмовляють їй у статусі науки – занадто широким і неясним виявляється її предмет. Потрібно визнати, що така точка зору в певному сенсі виправдана, оскільки філософія і справді сьогодні має серед наук специфічне положення. Цьому сприяє також той факт, що в ряді філософських вчень особливу роль отримує інтуїція – безпосереднє схоплення певної «суті» речей або явищ. І якщо в науці, де інтуїція не менш важлива, вона згодом все ж отримує раціональне вбрання, то в філософії це відбувається значно рідше, що теж часто стає приводом для критики і насмішок.

З іншого боку, всі відомі нам науки в своїй основі виявляють філософію. Це не випадково, оскільки майже всі вони свого часу виділилися з неї – дуже

давно, як фізика і математика, або відносно недавно, як економіка, соціологія і психологія. Традиційна точка зору на співвідношення наук і філософії могла б коротко бути висловлена так: науки народилися з філософії, отже, філософія – свого роду донаукова стихія, материнське лоно, але не наука, подібна до інших; точні науки, прийняті як свого роду зразок наукового знання, мають своєю основою певну базу аксіом, якої позбавлені філософія і ряд гуманітарних наук, що теж скоріше шкодить їм; нарешті, навіть гуманітарні науки припускають наявність свого особливого предмета і методу (методів), чого також позбавлена філософія.

Філософія виникає у античну добу як форма розуміння цього світу – фізичного і політичного. В цю ранню епоху філософія ще виступає як єдине знання – цілісне, яке ще не знає розподілу на гілки: онтологія, фізика, біологія, логіка, етика, теологія, економіка та психологія є невід’ємними частинами одного знання. Навіть у класичну епоху (класична епоха – складне поняття: для мистецтва та культури цей термін справедливо відносять для другої половини 5 століття, часу розквіту атенської трагедії, архітектури та складання нових принципів живопису та скульптури, для філософії цей термін використовується для часів творчої діяльності Платона та Аристотеля – початку та середини 4 століття до н.е.), коли ми можемо казати про фактичне розуміння різниці між окремими галузями людського знання, вони ще зберігають єдність і ґрунтуються на загальних методах та передумовах. Філософія і наука не протистоять одна одній, ніхто у той час навіть не уявляв собі можливості такого протистояння.

Перші зміни у статусі філософії отримали своє вираження у добу пізньої античності (добу еллінізму), коли на перший план вийшла теологія, як головна і найбільш фундаментальна форма пізнання світу та положення людини в ньому. Філософія, за словами Климента Олександрійського (прибл. 150 – прибл. 215) є служницею теології, але стоїть вище, ніж всі інші науки. Таке розуміння філософії зберігалось і міцніло протягом доби Середніх віків і все ще мало силу у добу Відродження та Нового часу. Тільки за часів так званого Просвітництва

цей стан речей набув суттєвого перегляду. Ніяк не слід ставитися до середньовічної моделі знання як до непорозуміння або лише «дитячої» наївної форми сприйняття світу. Така модель була і залишається основою найбільш фундаментальних речей і категорій, які все ще визначають існування сучасної людини і світу – таких як особистість, совість, гріх, права людини та багатьох інших, якщо навіть не називати Бога та диявола, і все, що пов'язане з картиною світу, у якій вони присутні. Основні етапи розвитку середньовічної філософії – це водночас фундаментальні ступені розуміння людиною світового устрою та місця людини в ньому. Патристика та схоластика – не стільки фантазми віруючих щодо природи трансцендентального Бога, скоріше, це безкомпромісний наполегливий пошук істини та справжніх форм людського буття та діяльності. В цьому відношенні доба Відродження виглядає революційною тільки в тому сенсі, що у той час було відкрито можливість розглядати соціальну діяльність людини як форму її служіння Богові. З того часу не тільки життя монаха могло розумітись як «правильне» існування, як форма діяльності, цілком присвячена Богові, але буття рицаря, купця та селянина також набувають значення у божественній картині світу.

Науково-промислова революція Нового часу також мала пошук Бога у своєму підґрунті. Великі революції 16, 17-го та 18-го століть у Німеччині, Нідерландах, Англії та Франції розуміли самі себе як боротьбу за можливість справжнього існування згідно завітам Бога. Розуміти їх як приховані форми класової або економічної боротьби можна лише за рахунок зміни вихідних передумов, що можливо, але не меншою мірою потребує теоретичного аксіоматичного виправдання. Великі наукові відкриття 17-го та 18-го століть, пов'язані зі славетними іменами Кеплера, Галілея, Гарвея, Декарта, Ньютона, Ляйбніца, Ейлера, Фермі, Паскаля, були результатом не стільки наукового пошуку як такого, скільки новою настановою, згідно з якою фізичний світ слід розглядати як продукт божественної творчості, як особливий вид Писання, у якому Бог втілює частину своєї сутності. Більшість великих вчених цієї доби розглядали свої наукові пошуки як особливий вид теології, як форму розуміння

божественного розуму у зовнішньому світі.

Радикальні зміни у цьому стані речей більшою мірою пов'язують з ім'ям Іммануїла Канта, це справедливо, але слід додати, що він не був першим, і проведений ним розподіл між теологією (вірою) та науковим пізнанням не був беззаперечним. Остаточно це стало нормою приблизно лише у середині 19-го століття. Романтики, Шеллінг та Гегель ще залишають божественне начало для суто наукової картини світу, філософія для них – ще форма наукового пізнання, хоча Бога вони вже розуміють іншим чином ніж традиційна церковна доктрина – як католицька, так і протестантська. Філософія другої половини 19-го століття, у якості найкращого прикладу може бути представлена позитивізмом, вже виступає як обґрунтування суто наукового пізнання. Поступово Бог взагалі майже зникає з філософських досліджень, так само як і з наукових.

Взагалі філософія 19-го століття була спрямованою здебільшого на ідею прогресу та зростання наукового знання і його ролі у розвитку суспільства. Деякі філософи відзначали разом з цим певну односторонність такої спрямованості, попереджаючи, що наукове знання сприяє розвитку не суспільства в цілому, а лише окремих його характеристик. Але такі мислителі – найбільш відомі серед них, напевно, Ніцше та Бергсон – залишались у меншості. Такі напрями як неокантіанство, емпіріомонізм, феноменологія позиціонували себе як виключно наукове методологічне обґрунтування, як справжню науку.

У масовій свідомості розуміння цього змінилося після досвіду Першої світової війни, котра зробила явним той факт, що за минуле століття наука надала державам багато різних засобів для вбивства та взагалі ведення війн, але нічого не запропонувала людині для щастя та духовного розвитку. Досвід війни стверджував: достатньо двох тижнів для перетворення звичайної цивілізованої людини на хижака, машину для вбивства інших людей, але немає ніяких засобів ні для повернення її у попередній мирний стан, ні для розвитку її інтелекту, волі або моралі. Відштовхуючись від цього, неважко зрозуміти, чому саме філософія у 20-му столітті рухалась за двома курсами: як фундаментальне дослідження загальних передумов наукового пізнання (логічний позитивізм,

філософія науки, філософія мови тощо) і як протиставлення науковому пізнанню, як галузь знань, що спрямована на людину, на її духовні та глибинні потреби (екзистенціалізм, неосхоластика). Поєднати ці напрямки намагались структуралізм, герменевтика, пост-структуралізм (або постмодернізм, як ще називають цей напрям).

У нашій країні, де філософія завжди відігравала роль або виправдання теології, або виправдання ідеології, за часів незалежної України філософія так і не знайшла своєї ролі у дуже заплутаних стежках політичного, економічного та соціального розвитку. Не варто дивуватись, що ми й сьогодні маємо складнощі з політичною ідентифікацією, саморозумінням та політичною і економічною стратегією розвитку.

Акцентування: слухачі курсу мають опанувати головні етапи історії філософії, а також усвідомити механізми розвитку філософії в світі.

Використана література:

1. Бичко А. К., Бичко І. В., Табачковський В. Г. Історія філософії. – К.: «Либідь», 2001. – 648 с.
2. Реале Дж., Антисери Д. Западная история философии от истоков до наших дней. Ч. 1-4. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1997.
3. Шевцов С. П. Курс лекций по истории философии. Ч. 1. Античность и Средние века. – Одесса, 2009. – 330 с.
4. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Т. 1 – 4. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2009 – 2016.
5. Читанка з історії філософії. Кн. 1-6. – К.: Фірма «Довіра», 1993. – 239 с.

Питання для самоконтролю

1. Які ви знаєте ранні форми філософського знання?
2. Які ви знаєте періоди розвитку античної філософії?
3. Які ви знаєте періоди розвитку середньовічної філософії?

4. Як у відношенні філософії можливо охарактеризувати добу Відродження?
5. Які головні спрямованості філософії Нового часу та Просвітництва?
6. Яку роль у розвитку світової думки слід віднести до німецької класичної філософії?
7. Які риси характерні для філософії 19-го століття?
8. Які тенденції співіснують у сучасній філософії?

ТЕМА 2

ГОЛОВНІ ФІЛОСОФСЬКІ КАТЕГОРІЇ, ЇХНЄ СТАНОВЛЕННЯ ТА СПІВІСНУВАННЯ

Категорія – від давньогрецького слова *kategoria* «вислів, звинувачення» – у філософії з часів Аристотеля отримало значення найбільш загального поняття, яке визначає найбільш суттєві відношення дійсності, реального світу, а також класифікацій, за допомогою яких ми здатні описувати або розуміти навколишній світ. Сам Аристотель, як добре відомо, написав твір «Категорії», у якому виділив десять головних категорій світу та пізнання – сутність, кількість (скільки), якість (яке), стосунок або відношення (відносно чого), місце (де), час (коли), стан (бути розташованим), володіння (мати), дія та інерція або пасивність (зазнавати). Сам Аристотель з цих категорій найбільш важливою вважав сутність, бо без неї решта категорій втрачала будь-який сенс.

Відповідно до традиції, категоріями вважають найбільш загальні та фундаментальні поняття філософії, навіть сам термін «філософія» може розглядатися як певна категорія – «любов до мудрості». Найбільш давня з існуючих категорій – грецька «архе», початок, основа. За допомогою цього терміну найбільш давні грецькі філософи спромоглися виокремити єдність світу – згідно з їхнім поглядом, у світі є тільки одне «архе» – вода, апейрон, повітря або вогонь. З елейської школи, саме з Парменіда, починає свій шлях така категорія як «буття», яку багато хто з філософів вважає найбільш фундаментальною.

Розуміння категорій та їхній склад змінювався за часів античності відповідно до напрямків та шкіл: стоїки, епікурейці та неоплатоніки різним чином мислили навколишній світ та відповідно використовували різні категорії. На добу Середньовіччя значний вплив мав переклад Боецієм «Категорій» Аристотеля, який використав термін *predicamentum* («*Predicamenta*» у множині), тобто «приписувати /щось чомусь/ як предикат». Саме різне розуміння першої категорії (сутності, точніше – так званої «другої сутності» у Аристотеля, буття

видів та родів) надало початок протистоянню двох головних напрямків середньовічної логіки та філософії – реалізму та номіналізму. Не зайвим буде додати, що це протистояння не обмежується лише добою Середніх віків, хоча і зовсім у інших формах воно притаманно і сучасній логіці, зокрема різниці підходів Віденського гуртка та Львівсько-Варшавської школи.

Філософія Нового часу в цілому дотримувалась традиційно-схоластичного розуміння категорій, хоча і наповнювала їх дещо іншим змістом, а також іноді пропонувала нові поняття у якості категорій (наприклад, «досвід», «експеримент», «почуття» тощо). Значно суттєвіші зміни сталися стосовно розуміння категорій у німецькій класичній філософії. Кант розглядав категорії як «такі поняття про предмет взагалі, завдяки яким споглядання його отримує розуміння як визначеного з точки зору однієї з логічних функцій судження» (КЧР), інакше кажучи, він розумів їх як поняття, котрі а priori приписують закони явищам зовнішнього світу, тобто природі як сукупності всіх явищ (КЧР).

Гегель розумів категорії інакше. За його думкою, категорії є єдиним змістом і продуктом мислення, вони за своєю природою є лише обмеженими визначеннями, а тому – формами обумовленого, залежного, опосередкованого; вони обмежують мислення, позбавляючи його можливості досягти безмежного, істинного, перейти у царину справжнього і дійсного. Їх використання залишає мислення на рівні предметного, це – нижчий рівень розуміння (ЕФН). Тому не дивно, що вони стали предметом повсякденного використання у житті і слугують для створення та повідомлення живого духовного змісту в його межах, а разом з цим їх використання надає можливість більш точного та стислого визначення предметних відношень (НЛ).

З орієнтацією філософії на наукове пізнання категорії набули принципового значення точності, послідовності та обґрунтованості. Позитивізм відмовився від використання багатьох традиційних категорій, бо вважав їх зразками поганої метафізичності (на думку О. Конта, така категорія як «сутність» взагалі не має ніякого змісту). Ще радикальніше підійшли до категорій філософи-неокантіанці; згідно з поглядами Г. Когена та П. Наторпа,

категорії можуть мати сенс виключно у якості методологічних принципів, але аж ніяк у традиційному сприйнятті. Інші напрями філософії, також спрямовані на перетворення філософії у строгу науку, наприклад, феноменологія, також відмовлялись від традиційного сприйняття категорій і намагались запропонувати їм ту чи іншу альтернативу.

В 20-му столітті основним питанням щодо категорій стало питання стосовно царини їхнього існування: французький філолог Е. Бенвеніст наочно довів, що категорії Аристотеля були категоріями грецької мови (граматики), а не дійсності, як вважав сам Аристотель. Головним питанням першої половини 20-го століття стало як відрізнити категорії мови, логіки і самої дійсності (реальності). Іноді це вирішувалось таким чином, що категорії мови (тієї чи іншої, але обов'язково конкретної за структурою або типом) цілком визначають категорії мислення (Теорія лінгвістичної відносності). Логічний позитивізм приклав багато зусиль для того, щоб відокремити категорії мови від категорій реальності, запропонувавши певну процедуру верифікації (використання протокольних речень), але реальність залишалась поза межами категоріальної фіксації (чому сприяли нові відкриття у фізиці, зокрема загальна теорія відносності та квантова механіка).

Враховуючи прикрий досвід попередників, філософи другої половини 20-го століття взагалі намагались уникнути теоретичного осмислення традиційних категорій, шукаючи інші шляхи опису та розуміння навколишнього світу. Звичайно, обійтися зовсім без категорій ніякої можливості не було, але водночас їм вдалося представити світ багатомірним, мінливим, невизначеним. Скоріше у ролі категорій виявлялися маргінальні поняття, більш того, саме граничне, маргінальне набуло пильної уваги – «те ж саме», «різне», «інтонація», «жест», «пауза».

Акцентування: слухачі курсу мають знати головні філософські категорії, усвідомлювати історію їхнього становлення та характер співіснування.

Використана література:

1. Аристотель. Категорії (1 – 5) // Філософська думка. – 2012. – № 1. – С. 26 – 58. (Переклад: Ю. Вестель, І. Листопад, О. Панич) (Грецький оригінал, латинський переклад, відповідно два переклади українською).
2. Бичко А. К., Бичко І. В., Табачковський В. Г. Історія філософії. – К.: «Либідь», 2001. – 648 с.
3. Реале Дж., Антисери Д. Западная история философии от истоков до наших дней. Ч. 1-4. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1997.
4. Банмаклуф А., Капеер Ф., Кассен Б., Докік Ж. Принцип , Начало / Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Т. 1. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. – С. 101 – 109.
5. Читанка з історії філософії. Кн. 1-6. – К.: Фірма «Довіра», 1993.

Питання для самоконтролю

1. Що передбачає розуміння філософії як «любові до мудрості»?
2. Як слід розуміти поняття «буття» у античну добу?
3. Як змінилося це поняття у Середньовіччі?
4. Чи було розуміння категорій у німецькій класичній філософії принципово новим?
5. «Буття» у позитивістів – яке воно?
6. «Матерія» і «ідея» - чи є ці поняття протилежними?
7. «Розум» і «досвід» – як співвідносяться ці поняття?
8. Що передбачає категорія «метод»? Чи є метод категорією?

ТЕМА 3

БУТТЯ ЯК ПРОБЛЕМА ПІЗНАННЯ ТА ФІЛОСОФСЬКА КАТЕГОРІЯ

Буття – найголовніша та найскладніша проблема філософії з часів античності. М. Гайдеггер починає своє дослідження «Буття та час», працю, яка стала однією з найвпливовіших філософських творів 20-го століття, з обґрунтування того факту, що навіть неправомірно задати питання «що є буття», бо дієслово «є» (присудок даного речення, зв'язка у логічному вислові) вже передбачає розуміння існування, а тому відповідь приховано існує у самому запитанні. Як добре відомо, Гайдеггер у своїй роботі закликає переглянути багатовікову традицію розуміння-нерозуміння «буття» і пропонує новий підхід до сприйняття цієї категорії, а водночас і самої реальності.

Проблема насправді, тут можна беззаперечно погодитись с Гайдеггером, полягає в тому, що кожен з напрямів філософії розумів «буття» особливим чином, чи, можна сказати, навпаки, кожного разу нове розуміння «буття» створювало новий напрям у філософії та світової думці.

Взагалі-то «буття» – це дуже просто, «буття» – все те, що існує, але що існує насправді? Які критерії існування? На що вони спираються? Чи можна їх будь-яким чином перевірити? Наприклад, буття – це матеріальний світ, все, що є тілесно присутнім у цьому світі, інакше кажучи, все, що може бути сприйняте за допомогою почуттів. У цьому разі виникає занадто багато питань: наприклад, чийх почуттів? Слух людини сприймає лише обмежений діапазон звуків, у деяких тварин цей діапазон набагато ширший, певні прибори сприймають ще більше, тоді, якщо ми кладемо в основу можливість сприйняття, то хто або що мусить бути критерієм? Крім того, матеріальні речі увесь час змінюються – як бути з цим? Чи можна відносити до буття те, що було у минулому, наприклад, середньовічний Лондон? Взагалі такий підхід веде нас до відомої формули, яку запропонував свого часу Берклі як карикатуру на вчення Лока: бути – це бути тим, що сприймається. А як тоді характеризувати певні сутності, такі як закони природи, або відношення взагалі? Вони поза сприйманням, як і математичні

сутності, чи з цього виходить, що вони поза буттям?

Відомо, що Аристотель у «Метафізиці» (Г1) «за ознакою генералізації та універсалізації виокремлював певну науку, що в універсальний спосіб (гр. καθόλου) досліджує буття як таке, або, точніше, суще, оскільки воно є сущим (τό ὄν ἢ ὅν)...» (5, 46). Аристотель виходив частково з протистояння-доповнення платонівського розуміння буття (яке також багато в чому залишається незрозумілим, але припустимо, що це ідеї, а онтологія тоді – дослідження ідей як вічно існуючих істот). Аристотелівське розуміння буття поступово зводилося традицією до речей, точніше, предметів, а існування виступало у якості предиката цих речей. Кант обґрунтовано довів, що існування неможна розглядати як предикат, тому і онтологію слід було змінити на «скромне ім'я тільки аналітики чистого розуму». Тобто буття взагалі не може бути предметом розгляду як таке.

Для Середньовіччя картина була досить простою і зрозумілою: повнота буття властива тільки Богу, але це простота удавана, це простота загальної формули, у разі дослідження якої виникали серйозні протиріччя та складнощі. Боротьба та протистояння між реалістами та номіналістами була суперечкою саме відносно того, як розуміти буття.

У 20-му столітті Б. Рассел, який аж ніяк не був схильним розширювати обсяг поняття буття, тим не менш писав у «Principles of Mathematics»: «Буття є тим, що належить кожному мислимому термінові, кожному можливному предмету мислення, коротше кажучи, всьому, що може фігурувати в будь-якій пропозиції, істинній чи хибній, а також і самим цим пропозиціям. (...) «А» не є» імплікує наявність певного терміна «А», буття якого заперечується, а відтак припускається, що «А» є. (...) Числа, Гомерові боги, стосунки, химери та чотиривимірний простір – усе це має буття, бо якщо би вони не були певного роду сутностями, ми не могли б створювати стосовно них жодної пропозиції. Отже, буття є загальною властивістю, яка належить усьому, і згадати щось – означає показати, що воно є. Існування, навпаки, є прерогативою лише певних різновидів буття» (Цит. по: 5, 48). Тобто Рассел критерієм буття називає

мислення (те, що може бути предметом мислення і саме мислення (процес), і думка (конкретна), – належить до буття). Роблячи це, він змушений протиставити буттю – існування, котре хоча і є різновидом буття, але визначається по зовсім іншому критерію.

Звичайно, це не може бути вирішенням проблеми, скоріше це схоже на лінгвістичний виверт. Ми перекладаємо проблему на інший термін, але проблема – тепер, згідно з Расселом, критерію існування – залишається незмінною. Звичайно, Рассел у своїй роботі намагається вирішити і її також, але його рішення нікого не задовільнило, навіть його самого, бо у подальшому він пропонував інші критерії.

Насправді, питання про буття і його критерії є ключовим питанням нашого світу, бо це питання про істину. Це питання стосовно того, що існує насправді, а що нам лише здається, це фундаментальне питання наукового пізнання, і водночас – повсякденного життя кожної людини, це найважливіше питання соціального світу і будь-яких відношень людини з навколишнім світом. Оскільки це так, стає зрозумілим, що засади, на яких можливо було би вирішити цю проблему, є фундаментальними засадами наукового пізнання. Зрозуміло також, чому окремі науки – як природничі, так і гуманітарні – намагаються уникнути цього питання, бо воно, як питання, по-перше, загальне, а по-друге, філософське, зруйнує всю стрункість та строгість наукової методології кожної з наук. Ці стрункість і строгість можливі лише за умови чітко обмеженого кола явищ, які розглядає та чи інша наука. У деяких випадках, коли це коло виявлялося розірваним зсередини самої науки (наприклад, коли відкриття електрики, а потім випромінювання і мікрочастки розірвали коло матеріальних предметів фізики), вона змушена була змінювати фундаментальні визначення та зміст понять, або взагалі народжувала нову дочірню галузь з цілком особливими критеріями та принципами.

Тут неможливо розкрити фундаментальну спробу М. Гайдеггера знайти вирішення цієї проблеми, ми можемо тільки вказати, що німецький філософ наполягав на розумінні буття як безпередумовної категорії. Але навіть таке

розуміння, якщо би воно й було би можливим, не пропонує ніякого конкретного шляху для людини у її пошуках. Як відомо, Гайдеггер відокремлював поняття людського буття, Dasein, тут-буття від буття взагалі, і стверджував, що сенс першого може бути знайдений тільки через друге. Але сама його концепція часу як часу людського життя, як історичності дозволяє припустити, що людське буття також може бути безпередумовною категорією. Якщо історичність є умовою відкриття буття, то саме таким чином може бути окреслено вихід з глухого кута відповіді на давнє питання, головне питання філософії, чому існує буття, а не ніщо.

Акцентування: слухачі курсу мають усвідомити поняття «буття» у якості фундаментальної проблема пізнання та філософської категорії.

Використана література:

1. Бичко А. К., Бичко І. В., Табачковський В. Г. Історія філософії. – К.: «Либідь», 2001. – 648 с.
2. Реале Дж., Антисери Д. Западная история философии от истоков до наших дней. Чч. 1-4. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1997.
3. Читанка з історії філософії. Кн. 1-6. – К.: Фірма «Довіра», 1993.
4. Куртин Ж.-Ф. Реальність / Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Т. 2. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. – С. 30 – 45.
5. Куртин Ж.-Ф. Sein / Sosein / Aussersein, буття / так-буття / поза-буття / Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Т. 2. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. – С. 46 – 53.
6. Хайдеггер М. Бытие и время. – М., 1993, 1999; 2-е изд. – СПб, 2002.
7. Гайдеггер М. Буття в околі речей // Возняк Т. Тексти та переклади. – Х.:Фоліо, 1998. – С. 332—345.

Питання для самоконтролю

1. Як слід розуміти поняття «буття» у античну добу?
2. Як змінилося це поняття у Середньовіччі?
3. Чи було розуміння «буття» у німецькій класичній філософії принципово новим?
4. «Буття» у позитивістів – яке воно?
5. Чому неопозитивісти були не в змозі відмовитися від використання категорії «Буття»?
6. Чи можливо розглядати «буття» як безпередумовну категорію?
7. Яку специфіку має людське буття?
8. Чи існують обмеження для людського пізнання?

ТЕМА 4

ІНДИВІДУАЛЬНА ТА КОЛЕКТИВНА ЛЮДСЬКА СВІДОМІСТЬ

Можливо, жоден аспект розуму не є більш знайомим або більш загадковим, ніж свідомість і наше свідоме переживання себе і світу. Проблема свідомості, можливо, є центральною проблемою в сучасних теоретичних уявленнях про розум. Свідомість в найпростішому вигляді – це почуття чи усвідомлення внутрішнього або зовнішнього існування. Незважаючи на століття аналізів, визначень, пояснень і дискусій філософів і вчених, свідомість залишається загадковою і суперечливою, існує як одночасно найбільш знайомий і найзагадковіший аспект нашого життя. Думки стосовного того, що саме потрібно вивчати і пояснювати як свідомість, суттєвим чином розрізняються у вчених і філософів. Іноді це синонім «розуму», а іноді просто аспект ментальної діяльності. У минулому під свідомістю розуміли «внутрішнє життя», світ самоаналізу, особистої думки, уяви і волі. Сьогодні, з сучасними дослідженнями мозку, вона часто включає в себе будь-який досвід, пізнання, почуття або сприйняття. Це може бути «усвідомлення», або «усвідомлення усвідомлення», або самосвідомість. Можуть бути різні рівні свідомості, або різні типи свідомості, або тільки один вид з різними характеристиками. Окремо слід окреслити питання, чи є свідомими тільки люди, чи всі тварини або навіть весь всесвіт. Діапазон сучасних досліджень, уявлень і припущень різниться такою мірою, що викликає сумніви в правильності запитань. Разом з цим, незважаючи на відсутність будь-якої узгодженої теорії свідомості, існує достатньо поширений, хоча і не універсальний, консенсус, що адекватний обрис розуму вимагає чіткого розуміння його і його місця в природі.

Свідомість стає предметом філософського дослідження в 17-му столітті і одразу займає центральне місце в роздумах про розум. Вона розглядалася як істотне або визначальне для ментального. Ще Декарт визначив саме поняття «думки» (*pensée*) в термінах рефлексивної свідомості, як все, що ми усвідомлюємо з того, що діє в нас. Лок, незважаючи на незгоду з Декартом у

багатьох питаннях, притримувався також погляду на свідомість як певну рефлексію, і хоча він відмовився робити будь-які гіпотези про істотну підставу свідомості та її ставлення до матерії, він явно вважав її за необхідну для мислення, а також для особистої ідентичності.

Ляйбніц, який черпав натхнення у своїй математичній праці по диференціації та інтеграції, запропонував у своєму «Дискурсі з метафізики» (1686) теорію розуму, яка враховувала нескінченно багато ступенів свідомості і, можливо, навіть деякі несвідомі думки, так звані «мініатюрні сприйняття». Ляйбніц був першим, хто провів чітке розрізнення між сприйняттям (перцепцією) і усвідомленим сприйняттям (апперцепцією), тобто приблизно між усвідомленням і самосвідомістю. Протягом наступних двох століть області мислення і свідомості вважалися більш-менш однаковими. Асоціативна психологія, слідуючи за Локом, або пізніше в 18-му столітті Г'юмом (1739), або в 19-му Джеймсом Мілем (1829), прагнула розкрити принципи, за допомогою яких свідомі думки або ідеї взаємодіяли або впливали одна на одну. Такий асоціативний підхід був підданий критиці в кінці вісімнадцятого століття Кантом, який стверджував, що адекватний облік досвіду і феноменальної свідомості вимагає набагато більш багаті структури ментальної та інтенціональної організації. Феноменальна свідомість, згідно з Кантом, не може бути простою послідовністю пов'язаних ідей, але, як мінімум, це повинен бути досвід свідомого я, що знаходиться в об'єктивному світі, структурованому щодо простору, часу і причинності.

На початку сучасної наукової психології в середині дев'ятнадцятого століття розум все ще був в значній мірі прирівняний до свідомості, і інтроспективні методи домінували в цій області, як це було в роботах Вундта (1897), Гельмгольца (1897), Джеймса (1890) і Тітченера (1901). Однак співвідношення свідомості і мозку залишалося дуже великою загадкою, як це виразно сформулював Т. Хакслі: «Те, що в результаті роздратування нервової тканини виникає щось таке чудове, як стан свідомості, настільки ж нез'ясовно, як і поява джина, коли Аладдін потер свій світильник» (1866).

В англо-американському світі асоціативні підходи продовжували впливати як на філософію, так і на психологію аж до двадцятого століття, в той час як в німецькій і європейській сферах проявлявся інтерес до більш широкої структури досвіду, що частково призводить до вивчення феноменології завдяки роботам Гуссерля (1913, 1929), Гайдеггера (1927), Мерло-Понті (1945) та інших, які розширили вивчення свідомості в сфері соціального, тілесного і міжособистісного.

На початку двадцятого століття дослідження свідомості у науковій психології відійшли на другий план, особливо в Сполучених Штатах з ростом біхевіоризму (Watson 1924, Skinner 1953), хоча такі напрями як гештальт-психологія продовжували викликати постійну наукову зацікавленість в Європі (Köhler 1929, Köffka 1935). У 1960-і роки біхевіоризм ослаб з ростом когнітивної психології і її акцентом на обробку інформації і моделювання внутрішніх психічних процесів (Neisser 1965, Gardiner 1985). Втім, попри те, що наголос було зроблено на поясненні когнітивних здібностей, таких як пам'ять, сприйняття і мовне розуміння, свідомість залишалася значною мірою покинутою темою ще кілька десятиліть.

У 1980-х і 90-х роках відбувся значний сплеск наукових і філософських досліджень природи і основ свідомості (Baars 1988, Dennett 1991, Penrose 1989, 1994, Crick 1994, Lycan 1987, 1996, Chalmers 1996). Як тільки свідомість знов стала предметом обговорення, відбулося швидке поширення досліджень з потоком книг і статей, а також введення спеціалізованих журналів (*The Journal of Consciousness Studies*, *Consciousness and Cognition*, *Psyche*), професійних товариств (Association for the Scientific Study of Consciousness – ASSC).

Сьогодні майже загально визнано, що слова «свідомий» і «свідомість» є зонтичними термінами, які охоплюють широкий спектр психічних явищ. Обидва використовуються в різних значеннях, і прикметник «свідомий» неоднорідний за своїм діапазоном і застосовується як до цілих організмів – свідомості істот – так і до певних психічних станів і процесів – свідомості станів (Rosenthal 1986, Gennaro 1995, Carruthers 2000).

Тварина, людина або інша когнітивна система можуть розглядатися як свідомі в різних сенсах: 1) чутливість – бути свідомим в загальному сенсі, тобто просто бути розумною істотою, здатною відчувати і реагувати на світ довкола неї; 2) неспання – можна вважати свідомим тільки в тому випадку, якщо істота не спить і зазвичай насторожує, у цьому сенсі організми не вважатимуться свідомими, коли сплять або знаходяться на будь-якому з більш глибоких рівнів коми; 3) самосвідомість – може визначати свідомі істоти як такі, які не тільки усвідомлюють, але і усвідомлюють, що усвідомлюють, таким чином розглядаючи свідомість істот як форму самосвідомості; 4) на що це схоже – знаменитий критерій Томаса Нагеля (1974) «як це виглядає», спрямований на те, щоб охопити більш суб'єктивне уявлення про свідоме організму, згідно з Нагелем, істота свідомою, тільки якщо є «щось, на що вона схожа», щоб бути цією істотою, тобто якимось суб'єктивним чином світ здається або з'являється з точки зору ментальної або емпіричної істоти; 5) предмет свідомих станів – визначення поняття «свідомий організм» в термінах станів свідомості, тобто спочатку слід визначити, що робить психічний стан свідомим, а потім, що істота є свідомою в термінах наявності таких станів; б) перехідна свідомість – на додаток до опису істот як свідомих в цих різних сенсах, існують також пов'язані почуття, в яких істоти описуються як такі, що усвідомлюють різні речі (різниця іноді позначається як відмінність між транзитивними і неперехідними уявленнями про свідомість, втім перше включає деякий об'єкт, на який спрямована свідомість).

Поняття свідомого психічного стану також має безліч різних, хоча, можливо, взаємопов'язаних значень. Є як мінімум шість основних варіантів.

1. Стани, про який кожен знає: при звичайному читанні свідомий психічний стан – це просто психічний стан, в якому людина усвідомлює свою присутність; свідомі стани в цьому сенсі включають в себе форму метаментальності або мета-інтенціональності, оскільки вони вимагають ментальних станів, які самі належать до ментальних станів.

2. Якісні стани. Можна вважати стан свідомим, тільки якщо він має або

включає в себе якісні або емпіричні властивості, які часто називають «qualia» або «сирими сенсорними відчуттями». Сприйняття вина (Мерло), яке п'є людина, або тканини, яку вона досліджує, вважається в цьому сенсі свідомим психічним станом, оскільки він включає в себе різні сенсорні якості, наприклад, смакові якості у випадку вина і колірні якості у візуальному досвіді тканини. Існують значні розбіжності з приводу природи таких qualia (Churchland 1985, Shoemaker 1990, Clark 1993, Chalmers 1996) і навіть з приводу їхнього існування. Традиційно qualia вважалися внутрішніми, приватними, невимовними монадичними особливостями досвіду, але сучасні теорії qualia часто відкидають хоча б деякі з цих характеристик (Dennett 1990).

3. Феноменальні стани. Такі qualia іноді називають феноменальними властивостями, а пов'язаний з ними тип свідомості – феноменальною свідомістю, але останній термін, можливо, більш правильно застосовується до загальної структури досвіду і включає в себе набагато більше, ніж сенсорні кваліа. Феноменальна структура свідомості також охоплює більшу частину просторової, тимчасової і концептуальної організації нашого сприйняття світу і нас самих як агентів в ньому.

4. На-що-схожі-ці-стани. Свідомість в обох цих значеннях також пов'язана з поняттям Томаса Нагеля (1974) про свідомість істоти, оскільки можна вважати психічний стан свідомим в сенсі «на що це схоже», тільки якщо є щось, на що воно схоже в цьому стані. Критерій Нагеля можна розуміти як прагнення забезпечити першу особу або внутрішню концепцію того, що робить стан феноменальним, або якісним станом.

5. Доступ до свідомості (термін Неда Блока (Ned Block 1995), access consciousness). Стани можуть бути свідомими у, здається, зовсім іншому доступному сенсі, який більше пов'язаний з внутрішньо-психічними відносинами. В цьому відношенні свідомість стану залежить від його здатності взаємодіяти з іншими станами і доступу істоти до його змісту. У цьому більш функціональному сенсі, свідомість візуального стану залежить від того, чи дійсно візуальна інформація, яку він несе, доступна для використання і

орієнтації організму.

б. Наративна свідомість. Стани можуть також розглядатися як свідомі в наративному сенсі, який апелює до поняття «потоків свідомості», що розглядається як більш-менш послідовний наратив епізодів з точки зору фактичного або просто віртуального «я». Ідея полягає в тому, щоб прирівняти свідомі психічні стани людини до тих, які з'являються в потоці (Dennett 1991, 1992).

Завдання розуміння свідомості – складний та різноманітний проект. Безліч різних аспектів розуму вважаються свідомими в деякому сенсі, кожен з них також відкритий для різних аспектів, в яких він може бути пояснений або змодельований. Розуміння свідомості має на увазі безліч не тільки пояснень, але й питань, які вони ставлять, і відповідей, які їм потрібні. З ризиком спрощення, відповідні питання можуть бути зібрані під трьома грубими рубриками: «Що, як і чому»:

Описове питання: що таке свідомість? Які її основні особливості? І якими засобами їх найкраще виявити, описати і змодельувати?

Пояснювальне питання: як виникає свідомість відповідного роду? Чи є вона примітивним аспектом реальності, і якщо ні, то як свідомість виникає або викликається (або може) несвідомими сутностями або процесами?

Функціональне питання: чому існує свідомість відповідного роду? Чи є у неї функції, і якщо так, то що це? Чи діє вона причинно, і якщо так, то з якими наслідками? Чи має це значення для роботи систем, в яких вона присутня, і якщо так, то чому і як?

Три питання зосереджені відповідно на описі особливостей свідомості, поясненні її основ або причини і поясненні її ролі або цінності. Поділ між цими трьома, звичайно, дещо штучний.

Акцентування: слухачі курсу мають звернути увагу на методологічні засади різних підходів до розуміння індивідуальної та колективної людської свідомості.

Використана література:

1. Слотердайк П. Критика цинічного розуму. – К.: Тандем, 2002.
2. Прист С. Теории сознания. – М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000.
3. Blackmore S. "The Hardest Problem: Decoding the puzzle of human consciousness", *Scientific American*, vol. 319, no. 3 (September 2018), pp. 48–53.
4. Zelazo Ph. D., Moscovitch M., Thompson E. (2007). *The Cambridge Handbook of Consciousness*. – Cambridge University Press. – 998 p.
5. Bayne T. and Montague M. (eds.) (2012). *Cognitive Phenomenology*. – Oxford: Oxford University Press. – 378 p.
6. Bayne T. (2010). *The Unity of Consciousness*. – Oxford: Oxford University Press. – 356 p.
7. Gazzaniga M. (2011). *Who's In Charge? Free Will and the Science of the Brain*, – New York: Harper Collins. – 272 p.
8. Gennaro R. (2012). *The Consciousness Paradox*. – Cambridge, MA: MIT Press. – 389 p.
9. Blackmore S. "The Hardest Problem: Decoding the puzzle of human consciousness", *Scientific American*, vol. 319, no. 3 (September 2018), pp. 48–53.

Питання для самоконтролю

1. Як розуміти «свідомість»?
2. Чому немає згоди щодо розуміння свідомості?
3. Чи існує свідомість поза людством?
4. Які тенденції були у розумінні свідомості?
5. Як співвідносяться свідомість та розум?
6. В яких сенсах можна говорити про свідомість?
7. Чому позитивісти намагались відмовитися від цього поняття?
8. Що таке «стани свідомості»?

ТЕМА 5

НАУКОВІ ПРИНЦИПИ ОРІЄНТАЦІЇ ЛЮДИНИ У СВІТІ

Звичайне використання терміну «наука» можна охарактеризувати як частково описове, частково нормативне. Коли діяльність визнається наукою, це зазвичай має на увазі визнання її позитивної ролі в наших прагненнях до знань. З іншого боку, концепція науки сформувалася в результаті історичного процесу, і багато обставин і досі впливають на те, що ми називаємо наукою, і на те, що ми не визнаємо за науку.

На цьому тлі визначення науки має йти в будь-якому з двох напрямків. Воно може фокусуватися на описовому змісті і визначати, як насправді використовується цей термін. Крім того, воно може зосередитися на нормативному елементі і прояснити більш фундаментальне значення цього терміну. При поєднанні цих типів ми можемо отримати робоче визначення, яке влаштовує нас на даному етапі: наука – це систематичне підприємство, яке будує і організовує знання (факти і закономірності) в формі пояснень і передбачень про всесвіт, при тому, що пояснення повинні бути спроможні до перевірки. Додамо, що сучасну науку прийнято зазвичай ділити на три основні галузі, а саме природничі науки (наприклад, біологія, хімія та фізика), які вивчають природу в найширшому сенсі; соціальні науки (наприклад, економіка, психологія та соціологія), які вивчають людей і суспільства; і формальні науки (наприклад, логіка, математика і теоретична інформатика), які вивчають абстрактні поняття.

Слід також відзначити, що, наприклад, англійське слово «science» в основному використовується у відношенні природничих наук та інших областей досліджень, які вважаються схожими на них. Отже, політична економія і соціологія вважаються науками, тоді як вивчення літератури та історії зазвичай ні. Відповідне німецьке слово «Wissenschaft» має набагато ширше значення і включає в себе всі академічні спеціальності, включаючи гуманітарні. Німецький термін має ту перевагу, що він більш адекватно розмежовує тип систематичних знань, які поставлені на карту в конфлікті між наукою і ненауковим знанням.

Філософія, хоча і є академічною дисципліною, і входить до німецького *Wissenschaft*, втім має проблеми з визнанням свого статусу, хоча б тому, що як справедливо вказують вчені, наука сама є предметом дослідження філософії. Але найбільш суттєвим параметром виступає епістемологічне/методологічне обґрунтування моделей пояснення фактів. Багато філософів вважають, що такі поняття, як «пояснення», «закон», «причина» тощо є «модальними» за своїм характером і складають взаємозалежну сім'ю або коло понять. Їх використання критикували як недостатньо зрозуміле для аналізу. Передбачалося, що було би «колом» пояснення одного поняття з цього сімейства в термінах інших з того ж сімейства, і що замість цього вони повинні бути пояснені в термінах інших понять за межами модального сімейства – понять, які більш очевидно задовольняли емпіричні стандарти зрозумілості та тестованості. В англomовному світі отримала перевагу дедуктивно-номологічна модель, згідно з якою наукове пояснення складається з двох основних «складових»: *explanandum*'а, тобто пропозиції, котра описує явище, яке потрібно пояснити, та *explanans*'а, класу пропозицій, які наводяться для пояснення явища. Щоб *explanans* міг успішно пояснювати, *explanandum* повинен відповідати декільком умовам. По-перше, *explanandum* повинен бути логічним наслідком *explanans*, і пропозиції, складові *explanans*'а, повинні бути істинними. Тобто пояснення повинно приймати форму обґрунтованого дедуктивного аргументу, в якому *explanandum* слідує як висновок з передумов *explanans*'а. Це «дедуктивний» компонент моделі. По-друге, *explanans* повинен містити, принаймні, один «закон природи», і це повинно бути важливою передумовою у висновку в тому сенсі, що висновок *explanandum*'а не буде дійсним, якщо ця передумова не буде виконана. Це так званий «номологічний» компонент моделі («номологічний» – це філософський термін мистецтва, який означає (приблизно) «законний»). У своєму найзагальнішому формулюванні модель ДН (*Deductive-Nomological Model*) призначена для застосування як до пояснення «загальних закономірностей», так і до «законів», таких як закон заломлення світла, а також до пояснення особливих подій, які сприймаються як такі, що відбуваються в

певний час і в певному місці (наприклад, вигнутий вид частково занурених весел веслового човна в конкретному випадку для наглядача).

Такі формальні вимоги вкрай рідко можуть бути виконані стосовно розуміння людиною світу та життя. Тому слід визнати, що казати про «наукові принципи орієнтації людини у світі» можна скоріше метафорично, ніж у строгому сенсі. Тим не менш, людина сприймає світ і сучасне її положення серед інших видів живих тварин свідчить про певні успіхи її орієнтації, причиною чого визнається саме її розумність і наукове знання. Інше питання, яким чином людина може використовувати наукове знання для вирішення своїх особистих екзистенційних питань – пошуку смислу життя, організації його форм, конструювання відносин з іншими.

Розуміння цієї проблеми передбачає різні рівні розгляду – від практичного використання досвіду до наукового обґрунтування картини світу в цілому, в якій людина постає хоча і розумною, але все ж біологічною твариною, частиною екологічного простору, біосфери. Слід перш за все провести умовний розподіл між внутрішнім та зовнішнім життям людини, де друге передбачає її існування у якості біологічної тварини, а перше – як розумної істоти. Цей розподіл у багатьох аспектах може носити лише умовний характер, тому що розум – також біологічна за своєю природою та походженням сутність. Його природа – як біологічна, так і розумна – залишається значною мірою неясною для науки, тому в залежності від вихідних передумов ми маємо цілу низку наукових гіпотез стосовно природи та походження розуму. Наприклад, Кант вважав розум певного роду «незмінною величиною» і закони розуму розповсюджував на весь космос. Сьогодні більшість вчених схиляється до гіпотези про еволюційну природу розуму, тому розум розглядають як біологічний пристосувальний механізм. Такий підхід означає перспективу пізнання всесвіту безкінечним, і розуміння місця людини в світі приречене на кожному етапі бути новим.

Але все це не позбавляє людину від прагнення знайти смисл свого життя та форми діяльності, котрі допоможуть їй у цьому. Можна сказати вочевидь, що

людина народжується як біологічна істота і лише поступово набуває статусу чогось більшого. Саме в цьому вона змушена покладатися на свою розумну природу і розвивати свої раціональні здібності. Людиною у повному сенсі вона стає тільки у людському суспільстві, певним чином знаходячи компроміс між своїми біологічними потребами і його нормативними положеннями. Такі сутності як право, мораль, дружба, любов, мистецтво та інші грають провідну роль у становленні людиною. Якщо людина – це щось більше, ніж лише біологічна істота, їй вкрай необхідно знайти певний вимір життя поза біологічним існуванням. Такий вимір може бути знайдений за критерієм того, що не є біологічним, не є обов'язковим для виживання виду в цілому. Саме на це спрямовані сучасні пошуки у філософії, але тут немає і не може бути однієї конкретної відповіді, це залежить, по-перше, від умов існування, по-друге, від специфічних якостей самої людини. Але наукові принципи можуть допомогти у розрахунках для кожної конкретної ситуації, навіть ДН модель може бути корисною, якщо її використання буде коректним.

Ми можемо запитувати себе і отримувати обґрунтовану відповідь у разі практичного використання процедур перевірки та дотримання умов наукового запитання. Насправді, людина може знайти відповідь на найінтимніші свої запитання за допомогою наукової строгості перевірок відповідей, якщо вона буде робити це не за власними пристрастями та схильностями, а заздалегідь обраними принципами та позиціями.

Акцентування: слухачі курсу мають усвідомити специфічні риси наукового пізнання та наукових принципів орієнтації людини у світі.

Використана література:

1. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Т. 1 – 4. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2009 – 2016.
2. Вітгенштайн Л. Tractatus Logico-Philosophicus; Філософські дослідження. – К.: Основи, 1995. – 311 с.
https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/analiticheskaja_filosofija/1_vitgensht

ajn_tractatus_logico_philosophicus_filosofski_doslidzhennja/28-1-0-1919

3. Слотердайк П. Критика цинічного розуму. – К.: Тандем, 2002. – 544 с.
4. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки. – М., 1986. – 542 с.
https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/pozitivizm/fejerabend_p_izbrannye_trudy_po_metodologii_nauki/74-1-0-178
5. Читанка з історії філософії. Кн. 1-6. – К.: Фірма «Довіра», 1993.
6. Гайдеггер М. Буття в околі речей // Возняк Т. Тексти та переклади. – Х.: Фоліо, 1998. – С. 332 – 345.

Питання для самоконтролю

1. Які риси відрізняють наукове знання?
2. Які засади пізнання можуть вважатися у якості фундаментальних?
3. Чи може людина пізнавати світ?
4. Чи може людина пізнати світ?
5. Чи може людина знайти смисл життя?
6. За яких умов таке питання має сенс?
7. Що може допомогти людині в обґрунтуванні свого існування?
8. Навіщо існують мораль, право, мистецтво?

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Тема 1

Головні етапи історії філософії

1. Виникнення філософії та головні періоди її розвитку.
2. Характеристика періодів.
3. Філософія як наукове пізнання.
4. Сучасний стан філософії.

Тема 2

Головні філософські категорії, їхнє становлення та співіснування

1. Буття як категорія та поняття.
2. Категоріальний аналіз.
3. Основні категорії.
4. Сучасне ставлення до категорій.

Тема 3

Буття як проблема пізнання та філософська категорія

1. Зміст категорії «буття».
2. Основні історичні етапи розуміння буття.
3. Проблема безпередумовності буття.
4. Форми людського розуміння «буття».

Тема 4

Індивідуальна та колективна людська свідомість

(практичне заняття за цією темою не заплановано програмою; план заняття наведено для самостійної роботи)

1. Проблема свідомість-тіло (mind-body).
2. З. Фройд та традиційний психоаналіз стосовно природи людської свідомості та існування людини.
3. Людина і суспільне життя, соціальний вимір існування людини.
4. Проблема саморозуміння.

Тема 5

Наукові принципи орієнтації людини у світі

1. Наукове знання та інші види знань.
2. Проблема можливості пізнання світу.
3. Людина та її прагнення знайти наукове обґрунтування свого існування.
4. Мораль та прагматика.

САМОСТІЙНА РОБОТА

Самостійна робота є невід'ємною частиною даного курсу та підготовки спеціаліста третього освітньо-наукового рівня вищої освіти взагалі. Оскільки для здобувачів головним залишається виконання індивідуального дисертаційного дослідницького проекту за обраною темою, слід використовувати матеріали курсу саме за напрямком обраної теми дослідження. Кожну тему слід розглядати з точки зору того, чим вона може допомогти у роботі над дисертаційним дослідженням, які нові аспекти проблеми відкрити, які поглибити тощо. Основні пункти кожної з тем даного курсу викладені як тематичні позиції семінарів. Для перевірки того, якою мірою вдалося опанувати ту чи іншу конкретну тему, наприкінці кожної з тем наведено питання для самоперевірки. Конкретні вказівки щодо самостійної роботи за даним курсом є зайвими, тому що здобувачу необхідно знайти свій особистий стиль та спосіб опанування матеріала, такі навички є обов'язковою складовою формування дослідника та вченого.

Самостійна робота з великим обсягом літератури є лише частиною роботи, значно важливим вважається застосування особистого досвіду, фактів реального життя, іншими словами, поєднання теорії з практикою. Дослідницька робота – це перш за все відповідальність, і на осмислення цієї відповідальності в першу чергу і є спрямованим даний курс. Автор цих методичних вказівок може лише побажати кожному з аспірантів успіху в дуже складному і багатогранному проекті, що називається дисертаційним дослідженням. Майбутнє становище науки в Україні значною мірою залежить від того, якою мірою аспірант оволодіє практикою самостійної роботи.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ ПЕРШОГО ТА ДРУГОГО ЗМІСТОВИХ МОДУЛІВ

1. Філософія і наука. Філософія як генератор науки. Виникнення філософії.
2. Антична філософія класичного періоду. Платон та Аристотель.
3. Філософія доби еллінізму.
4. Загальний огляд філософії Середньовіччя: головні проблеми та напрямки. Співвідношення філософії та теології. Апологетика, патристика, схоластика. Реалізм, номіналізм та концептуалізм
5. Загальний огляд філософії Відродження. Формування нового погляду на світ. Виникнення менеджменту та народження homo oeconomicus.
6. Філософія доби Нового часу: виникнення нової парадигми наукового мислення. Раціоналізм та емпіризм, математизація методів пізнання.
7. Філософія Просвітництва.
8. Німецька класична філософія. Загальний огляд.
9. Філософія 19 століття: загальний огляд позитивізму, другого позитивізму, неокантіанства, філософії життя.
10. Філософія 20 століття: загальний огляд основних напрямків. Феноменологія, логічний позитивізм, екзистенціалізм, герменевтика, структуралізм, постмодернізм. Сучасне становище філософії.
11. Буття як категорія та поняття: Парменід, Платон, Аристотель, стоїки та неоплатонізм.
12. Буття як категорія та поняття: середньовічне розуміння «буття»; «буття» за доби Нового часу; «буття» у Канта, Гегеля та романтиків.
13. Розуміння буття у сучасній філософії: ставлення позитивізму; буття у логічному позитивізмі; постмодернізм і його становлення до цієї категорії.
14. Свідомість як філософська проблема: основні концепції.
15. Поняття «ідея» та «матерія» (так зване головне питання філософії).
16. Концепції істини. Об'єктивність істини. Відносна і об'єктивна істина. Конкретність істини.
17. Філософія науки, «наукова» філософія і діалог між філософією і наукою.

18. Теологія і філософія. Умови перетворення філософії в релігію. Філософія, теологія і філософія релігії.
19. Міфологічна компонента знання в філософії і науці.
20. Методологічне знання в науковій парадигмі.
21. Проблема свідомість-тіло (mind-body) та основні підходи до її вирішення.
22. Свідомість у філософії та науці. Свідомість та розуміння людини.
23. Основне питання філософії як сутнісна онтологічна передумова.
Різновиди ідеалізму, матеріалізму. Дуалізм. Агностицизм.
24. Історія та філософія історії. Основні концепції філософії історії.
25. Світ як соціум поняття суспільства і суспільного буття.
26. Особистість як основа всіх напрямів соціальної філософії.
27. Людина і праця в творах М. Гайдеггера, К. Ясперса, О. Тоффлера та ін. (За вибором).
28. Проблема можливості пізнання світу. Людина і світ.
29. Діяльність, свідомість, спілкування.
30. Політична антропологія та соціобіологія про становлення форм соціального буття людини: розгляд та критика. Проблема саморозуміння.
31. Смысл людського життя, проблема орієнтації людини у світі. Внутрішнє та зовнішнє життя людини, їхня єдність та розбіжність.
32. Поняття культури. Культурні модальності людського буття.
33. Основи аксіології як науки про цінності. Світ цінностей, спосіб його буття.
34. Наука про життя людини, прагнення людини знайти наукове обґрунтування свого існування. Розуміння як метод пізнання Іншого.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ПОДАЛЬШОГО ЧИТАННЯ

(Додаткова література)

1. Аналитическая философия XX века. М., 1993. 181 с.
2. *Барт Р.* Мифологии. М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1996. 312 с.
3. *Бергсон А.* Творческая эволюция. М.: «КАНОН-пресс», «Кучково поле», 1998. 194 с.
4. *Бергсон А.* Два источника морали и религии. М.: «Канон», 1994. 384 с.
5. *Виндельбандт В.* История философии. К.: «Ника-Центр», «Вист-С», 1997. 553 с.
https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/neokantianstvo/vindelband_v_istorija_filosofii/66-1-0-5219
6. *Витгенштейн Л.* Философские работы. Часть 1. М.: «Гнозис», 1994. 612 с.
https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/analiticheskaja_filosofija/vitgenshtejn_1_filosofskie_raboty_chast_i/28-1-0-2107
7. *Гадамер Х.-Г.* Истина и метод. М.: Прогресс, 1988. 704 с.
http://yanko.lib.ru/books/philosoph/gadamer-istina_i_metod.pdf
8. *Гидденс Э.* Постмодерн //Философия истории. Антология. М.,1995. С.340-347.
9. *Гуссерль Э.* Философия как строгая наука. Новочеркасск: «Сагуна», 1994. С. 49 – 100.
10. *Гуссерль Э.* Кризис европейского человечества и философия // Вопросы философии, 1968. № 3. С. 101 – 116.
11. *Делез Ж.* Логика смысла. М.: «Раритет», 1998. 480 с.
<http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000170/index.shtml>
12. *Делез Ж.* Различие и повторение. СПб: ТОО ТК «Петрополис», 1998. 384 с.
<http://www.bim-bad.ru/docs/deleuze1.pdf>
13. *Деррида Ж.* Письмо и различие. М.: Академический проект, 2000. 432 с.
https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/derrpism/index.php

14. *Джемс У.* Воля к вере. М.: Республика, 1997. 431 с.
https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/psikhologija/dzhejms_uiljam_volja_k_vere/22-1-0-1441
15. *Дильтей В.* Сущность философии. М.: «Интрада», 2001. 160 с.
https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/filosofija_zhizni/vilgelm_diltej_sushhnost_filosofii_perev_s_nem_m_e_celtera/1-1-0-375
16. *Камю А.* Бунтівна людина та ін. есеї / *Камю А.* Вибрані твори у трьох томах. Т. 3. Есе. Упоряд. О. Жупанський. М. Квітка. Харків, Фоліо, 1997. Сс. 299-359.
17. *Карнап Р.* Значение и необходимость. М., 1959. 384 с.
https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/logika/karnap_r_znachenie_i_neobkhodimost_issledovanie_po_semantike_i_modalnoj_logike_izd_1959_g/18-1-0-793
18. *Кун Т.* Структура научных революций. К.: Port-Royal, 2001. 228 с.
19. *Леві-Строс К.* Структурна антропологія. Пер. з французької З. Борисюк. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 1997. 387 с.
20. *Маркузе Г.* Одномерный человек. М.: «REFL-book», 1994. 368 с.
21. *Ницше Ф.* Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей. М.: Культурная Революция, 2005. 880 с. http://yanko.lib.ru/books/philosoph/nizshevolya_k_vlasti-1.pdf
22. *Поппер К.* Логика и рост научного знания. М.: Прогресс, 1983. 605 с.
https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/analiticheskaja_filosofija/popper_k_logika_i_rost_nauchnogo_znaniya_izbrannye_raboty/28-1-0-287
23. Постмодернизм и культура. М., 1991. 137 с.
24. *Пуанкаре А.* О науке. М.: Наука, 1983. 736 с. <http://ilib.mcsme.ru/Poincare/O-nauke.htm>
25. *Рассел Б.* Человеческое познание. Его сфера и границы. М., 1957. 464 с. (або К., 1997). <http://www.bookland.com/download/8/83/83194/sample.pdf>
26. *Рейхенбах Г.* Философия пространства и времени. М., 1985. 344 с.
https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/pozitivizm/rejkenbakh_g_filosofija_prostranstva_i_vremeni/74-1-0-224

27. Рикер П. Что меня занимает последние 30 лет // Историко-философский ежегодник-1990. М., 1991. С.296-316.
28. Фрейд З. Будущее одной иллюзии // Вопр. философии № 8, 1988. С.132-136.
29. Фрейд З. Тотем и табу. М., 1997. 222 с. (або будь-яке інше видання).
http://pedlib.ru/Books/3/0316/3_0316-1.shtml
30. Фромм Э. Бегство от свободы; Человек для себя. Мн., 1998. 571 с.
<http://library.khpg.org/files/docs/1456766557.pdf>
31. Фуко М. Археология знания. К., 1996. 208 с.
https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/fuko_arh/index.php
32. Хабермас Ю. Комунікативна дія і дискурс. В кн.: Першоджерела комунікативної філософії. К., 1996. Сс. 84 – 90.
http://shron1.chtyvo.org.ua/Habermas_Jurgen/Komunikatyvna_dia_i_dyskurs.pdf
33. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. СПб.: Наука, 2000. 382 с.
https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/frankfurtskaja_shkola/khabermas_moral_noe_soznanie_i_kommunikativnoe_dejstvie/57-1-0-26
34. Хайдеггер М. Время и бытие. М., 1993, 1999; 2-е изд. СПб, 2002. 447 с.
https://imwerden.de/pdf/heidegger_vremya_i_bytie_1993.pdf
35. Хоркхаймер М., Адорно Т. В. Диалектика просвещения. М; СПб.: «Медиум», «Ювента», 1997. 312 с.
36. Шлик М. О фундаменте познания // Аналитическая философия XX века. М., 1993. С. 33-50.
37. Ясперс К. Всемирная история философии. Введение. СПб.: Наука, 2000. 272 с.
https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/filosofija_istorii/jaspers_k_vsemirnaja_i_storija_filosofii_vvedenie/29-1-0-4705
38. Blackmore S. "The Hardest Problem: Decoding the puzzle of human consciousness", *Scientific American*, vol. 319, no. 3 (September 2018), pp. 48–53.
39. Bayne T. and Montague, M. (eds.) 2012. *Cognitive Phenomenology*. Oxford:

Oxford University Press. 378 p.

40. Bayne T. 2010. *The Unity of Consciousness*. Oxford: Oxford University Press. 356 p.
41. Gazzaniga, M. 2011. *Who's In Charge? Free Will and the Science of the Brain*, New York: Harper Collins. 272 p.
42. Gennaro R. 2012. *The Consciousness Paradox*. Cambridge, MA: MIT Press. 389 p.
43. Zelazo Ph. D., Moscovitch M., Thompson E. (2007). *The Cambridge Handbook of Consciousness*. Cambridge University Press. 998 p.

ЕЛЕКТРОННІ ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ

Усі тексти без винятку, на які спирається цей курс, можна знайти у бібліотеці університету чи на сайтах у Internet, наприклад, на сайті «Філософська бібліотека», а також у електронному вигляді у комп'ютері відповідної кафедри філософії (там також можна знайти навчальну та робочу програми курсу і всі матеріали).

Також див.:

http://lib.onu.edu.ua/	Бібліотека ОНУ ім. І. І. Мечникова
http://www.onu.edu.ua/ru/index.html	Сайт ОНУ ім. І. І. Мечникова
http://www.ognb.odessa.ua/	Одеська національна наукова бібліотека
http://www.filosof.com.ua/	Інститут філософії ім. Г. Сковороди
http://www.philosof.onu.edu.ua/	Сайт філософського факультета ОНУ ім. І. І. Мечникова
http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/dict.html	Найвидатніші філософи світу та України
http://www.philsci.univ.kiev.ua/UKR/index.html	Кафедра філософії та методології науки філософського факультету КНУ ім. Т. Г. Шевченко
http://www.utm.edu/research/iep/	Філософська Інтернет- енциклопедія. (англійською мовою)
http://elenakosilova.narod.ru/l.html	Підбірка посилань на філософські сайти і бібліотеки

Навчальне видання

Шевцов Сергій Павлович

ІСТОРІЯ, КОНЦЕПЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ

(перший та другий змістові модулі курсу

«Історія, концепції та сучасні досягнення філософії»)

Методичні вказівки

для здобувачів з нормативного курсу третього освітньо-наукового рівня
вищої освіти

В авторській редакції

Підп. до друку 18.03.2021. Формат 60x84/16

Умов.-друк. арк. 2,91. Тираж 20 пр.

Зам. № 2223.

Видавець і виготовлювач

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4215 від 22.11.2011 р.

Україна, 65082, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12

Тел.: (048)723 28 39. E-mail: druk@onu.edu.ua